

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни **«Методика проведення психологічної експертизи
в різних галузях психології»**

обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 6. Судово-психологічна експертиза обвинувачуваного

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології – Протокол №8 від 15.08.2023

Розробник:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, Маннапова К.Р.

Рецензенти:

1. Професор кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, доктор психологічних наук, професор Кузнецов М.А.
2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекцій:

1. Мотивація злочинної поведінки особистості
2. Особливості когнітивної сфери обвинуваченого в кримінальних ситуаціях
3. Емоційно-вольова регуляція поведінки особистості в умовах злочину

Рекомендована література

Основна:

1. Буняк Н. А. Медико-психологічна експертиза та медико-педагогічна експертиза [Електронний ресурс] // Психологічна експертиза: навч. посіб. / Н. А. Буняк. – Тернопіль, 2017. – С. 76–92. – Режим доступу: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/25569>
2. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза: навч. посіб. / О. В. Землянська : МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ Х. : ХНУВС, 2012. 300 с.
3. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи: (Монографія). – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2019. – 367 с.: ил., табл. – Бібліогр.: с. 352–364.
4. Крюкова М. А., Єлховський І. В. Судово-психологічна експертиза (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології) / М. А. Крюкова – Одеса: Фенікс, 2021. – 61 с.
5. Лапченко І. О. Психологічна експертиза в освіті [Електронний ресурс] / І. О. Лапченко // Значимість психології в сучасному суспільстві: сутність і проблеми розвитку : матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 9–10 груд. 2016 р. – Одеса, 2016. – С. 84–87. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/psy/14dec2016/14dec2016.pdf#page=84>
6. Психологічна експертиза [Електронний ресурс]: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. – Електрон. текст. дані. – Луцьк, 2021. – 80 назв.
7. Перепічка О. І. Комплексна експертиза та комплекс експертиз: порівняльний аналіз освіти [Електронний ресурс] / О. І. Перепічка // Криміналістика і судова експертиза : міжвід. наук.-метод. зб. / М-во юстиції України, Київ. н.-д. ін-т судових експертиз. – Київ, 2013. – Вип. 58(2). – С. 123–126. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58(2)_25)
8. Черезова І. О. Особистісна та професійна готовність психолога до експертної діяльності [Електронний ресурс] // Психологічна експертиза : навч. посіб. / І. О. Черезова. – Бердянськ, 2018. – С. 17–25. – Режим доступу: <http://bdpu.org:8080/handle/123456789/265>
9. Яблонський А. І. Гуманітарно-психологічна експертиза в контексті професійної діяльності психолога [Електронний ресурс] / А. І. Яблонський // Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2019. – № 5, т. 1. – С. 81–86. – Режим доступу: <http://www.tpsp->

journal.kpu.zp.ua/archive/5_2019/part_1/5-1_2019.pdf#page=81

10. Юридична психологія : підручник / за заг. ред. академіка АПрН України доктора юридичних наук, професора О. М. Бандурки. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.

Допоміжна:

11. Керевич О. В. Особливості призначення судових експертиз для встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного (обвинуваченого) [Електронний ресурс] / О. В. Керевич // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 2. – С. 31–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_2_5

12. Кобера А. В. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи емоційних станів [Електронний ресурс] / А. В. Кобера // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Серія: Психологія і педагогіка. – Острог, 2010. – Вип. 16. – С. 113–119. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2010_16_14

13. Назаров О. А. Проблемні питання порядку проведення атестації судових експертів-психологів відповідно до чинного законодавства України [Електронний ресурс] / О. А. Назаров // Наука і освіта. – 2014. – № 7. – С. 123–127. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_7_30

14. Мотлях І. О. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа як можливе джерело доказів / І. О. Мотлях // Право та державне управління : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т ; голов. ред. А. О. Монаєнко. – Запоріжжя, 2011. – № 4. – С. 117–120.

15. Сікорська Л. Б. Особливості психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних у злочинах в контексті організованої злочинності / Л. Б. Сікорська // Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 трав. 2010 р. / Львів. держ. ун-т внутр. справ ; [відп. за вип. М. Й. Варій]. – Львів, 2010. – С. 192–195.

16. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник / Ю.М. Чала, А.М. Шахрайчук. — Харків: НТУ «ХПІ», 2018. —246 с.

Інформаційні ресурси в інтернеті:

17. Пошукова система Google Академія (Google Scholar)
<http://scholar.google.com>

Текст лекції

1. Мотивація злочинної поведінки особистості

Злочин – це суспільно небезпечне, винне і карне за законом діяння. Сукупність установлених кримінальним законом ознак, що характеризують визначене суспільно небезпечне діяння як злочин, утворює склад злочину. До складу злочину входять чотири групи ознак (елементів складу), що

характеризують: 1) об'єкт; 2) об'єктивну сторону злочину; 3) суб'єкт; 4) суб'єктивну сторону злочину.

Суб'єктом злочину закон визнає фізичну особу, що вчинила злочин і здатна нести за вчинене кримінальну відповідальність. Здатність особи нести карну відповідальність визначається його віком (14-16 років) і осудністю – здатністю особи віддавати звіт у своїх діях і керувати ними.

Суб'єктивну сторону злочину складають вина (у формі наміру і необережності), мотиви і мети злочину. Злочин реалізується за допомогою способу дії й об'єктивується в результаті дії. Спосіб і результат діяння в карному праві вважаються об'єктивними сторонами складу злочину. Однак психологічно і спосіб, і результат дії – компоненти вольової дії суб'єкта.

Психологічний аналіз злочинного діяння – це аналіз психологічного змісту структурних елементів злочинної дії. Злочин як вольова дія особистості здійснюється як розгорнута складна вольова чи дія як проста вольова дія. Всі імпульсивно-ситуативні злочини відбуваються у формі простої вольової дії; усі навмисні злочини – у формі складної вольової дії.

Багато злочинів відбуваються імпульсивно, спонтанно, без спеціально сформованої цілі. Ці злочинні акти утворюють клас мало усвідомлених реакцій. Імпульсивні дії регулюються установками – підсвідомими спонуканнями, загальною особистісною спрямованістю. В усіх поведінкових стереотипах, заснованих на підсвідомій установці, мотиви і цілі збігаються. Тут мотиви трансформовані в механізм установки. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочинних імпульсивних дій є ціль, мотив же збігається з ціллю.

Імпульсивна поведінка особистості може бути викликана різними причинами: 1) емоціогеними обставинами при не сформованості в особистості адекватних реакцій; 2) загальною емоційною нестійкістю; 3) станом сп'яніння; 4) звичними формами поведінки; 5) психопатичними аномаліями особистості.

В усіх імпульсивних реакціях виявляється особистісна готовність особистості до визначених дій. При конфліктних емоційних станах почуття та емоції придушують раціональні механізми регуляції поведінки і здобувають ведучу регуляційну функцію, перетворюються в основний механізм імпульсивних дій.

При аналізі злочинного діяння, зробленого у формі складної вольової дії (тобто з усвідомленим злочинним наміром), враховується комплекс об'єктивно-суб'єктивних взаємозв'язків між окремими компонентами діяння, особливості до злочинної, злочинної і після злочинної поведінки суб'єкта злочину.

Свідома поведінка людини визначається складним комплексом спонукань.

1.Відповідаючи на питання «чому особистість прийшло в стан активності?», ми звертаємося до джерел мотиваційної активності – потребам, інтересам, установкам, інстинктам і т.д.

2.Відповідаючи на питання «на що спрямована активність особистості?», «чому обрані дані акти поведінки і відповідні засоби?», ми звертаємося до механізму свідомої регуляції поведінки, її мотивам (які неминуче зв'язані з вибором мети, прийняттям рішень в альтернативних ситуаціях).

3. Відповідаючи на питання «яка динаміка даного поведінкового акта?», ми звертаємося до емоційно-енергетичним регуляційним факторам, поведінковим стереотипам особистості.

Проблема мотивації складається в з'ясуванні не тільки первісних спонукальних моментів людської активності, але і усіх факторів, що направляють, регулюють і підтримують розвиток діяльності людини (наприклад, відома мотиваційна піраміда Маслоу, рис. 4.2.). Традиційно сформована в юриспруденції односпрямована схема людської поведінки «мотив – ціль – спосіб – результат» у дійсності більш складна. Мотив злочинного діяння не можна розуміти як ізольований, одномоментний психічний акт. Мотивація поведінки – це системообразуючий фактор механізму поведінки.

«Модель мотиваційної сторони злочину, описуваний у кримінальному законі, варто вважати дуже умовної. Вона охоплює, та й то вибірково, лише окремі мотиваційні фактори, що, природно, не збігається з фактичною моделлю мотиваційної сторони, що є властивою реальної злочинної поведінці».

Мотивація – це розумоутворюючий (сенсоутворюючий) і розумоконтролюючий (сенсоконтролюючий) фактор поведінки. У механізмі здійснення злочину спонукання особистості корелюють із прийнятими їм способами поведінки. Між елементами системи «мотив – ціль – спосіб» існують не односторонні, а двосторонні, зворотні зв'язки: мотив↔ціль↔спосіб.

Системоутворюючим елементом цієї системи є не тільки мотив, але і звичний спосіб поведінки. Звичні генералізовані дії особистості так само, як і мотив, визначають спрямованість людської поведінки. Комплекс відпрацьованих у людини дій визначає значною мірою всю систему його цілеполагань. Не володіючи узагальненим способом дії, особистість ніколи не поставити відповідної мети і мотиваційно її не санкціонує. Центральним компонентом поведінки є не окремий мотив сам по собі, а мотиваційна сфера особистості злочинця, у якій значну роль грають узагальнені способи поведінки особистості. Але актуалізація способів поведінки особистості, її операціонально-виконавських можливостей визначаються умовами середовища, реальними можливостями їхнього здійснення. Якщо зовнішнє середовище дозволяє реалізувати особистісні устремління – мотиваційна сфера дає необхідну санкцію.

Зрозуміти поведінку злочинця – значить зрозуміти його поведінкові стереотипи і стійкі мотиви поведінки. Злочинне діяння має свою динаміку, свій початок і свій кінець. Судово-психологічна експертна практика показує, що, як правило, злочинне діяння має два етапи: мотиваційний (підготовчий) і етап його практичного здійснення.

Підготовка злочинного діяння у свідомості особи (його мотивація) складає перший, підготовчий етап, що складається з усвідомлення мотиву і мети дії, боротьби мотивів і ухвалення рішення діяти. Спонування самі по собі не можуть з'явитися джерелом діяння. Щоб стати таким джерелом, вони повинні бути усвідомлені особою як мотив.

Як правило, мотиви, що конкурують, є спонуваннями різного психологічного і соціального рівня, наприклад, низинні почуття і доводи розуму; почуття помсти й інтереси справи; мотиви, зв'язані з задоволенням органічних потреб і службовий обов'язок; корисливий інтерес і обов'язок перед своєю родиною і т.д.

Поняття мотивації вживається найчастіше в двох змістах:

1) мотивація – це система факторів, що викликають активність людини і визначають спрямованість її поведінки. Сюди включаються такі психічні утворення, як потреби, мотиви, цілі, інтереси і т.д.;

2) мотивація – це характеристика процесу, що забезпечує поведінкову активність на визначеному рівні; іншими словами – мотивування.

Мотивація злочинної поведінки є одним з найважливіших її елементів, виявлення і вивчення якої дозволяє глибше зрозуміти причини цієї поведінки й особливості особистості злочинця.

Мотивом (від лат. *move* – штовхати, надавати руху) називається об'єкт, що виступає як засіб задоволення потреби. Мотив – це те, що спонукує людини до визначеної активності, діяльності. При одній і тій же потребі мотивами поведінки можуть бути різні об'єкти. Мотиви відносно самостійні, тому що потреба не визначає строго сукупність мотивів, їхню силу і стійкість.

Ціль – це усвідомлюваний результат, на який спрямоване поведінка.

Мотив – це ознака, що характеризує суб'єктивну сторону злочину, його встановлення необхідне для розмежування складів, що мають подібні ознаки (наприклад, хуліганство і заподіяння легких тілесних ушкоджень). У ряді випадків з'ясування мотиву має значення для доведення винності. Крім того, мотив злочину може враховуватися як обтяжуюча чи зм'якшуюча відповідальність обставина, свідчити про відсутність у діях обвинувачуваного суспільної небезпеки.

Уявлення про те, що таке мотив поведінки, у юридичних науках і психології збігаються не цілком.

У психології під мотивом розуміються: 1) спонування до діяльності, зв'язані з задоволенням потреб суб'єкта, сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, що викликали активність суб'єкта і визначили її спрямованість; 2) предмет (матеріальний чи ідеальний), що спонукує і визначає спрямованість діяльності, заради якого вона здійснюється; 3) усвідомлювана причина, що лежить в основі вибору дій і вчинків особистості.

Карне право для позначення мотивів поведінки оперує такими поняттями, як помста, користь, хуліганські спонування, низинні спонування, ревності, неприязні відносини і т.д. Деякі з цих понять містять у собі всілякі

психологічні мотиви. Наприклад, корисливі дії можуть бути мотивовані, із психологічної точки зору, прагненням до збагачення, потребою в самоствердженні, заздрістю, бажанням вести дозвільний спосіб життя, пристрастю до розваг чи азартним іграм, потребою в задоволенні важкопереборюваних потягів (наприклад, до алкоголю або наркотикам). Дослідження психологічних мотивів діяння поглиблює пізнання юридично значимих спонукань, що лежать в основі правопорушення.

При розгляді багатоепізодної кримінальної справи про грабежі і розбійні напади, учинених групою дорослих і неповнолітніх злочинців, було встановлено, що мотиви участі в злочинах були в членів групи дуже різні. Одні з них прагнули заволодіти майном і грошима, інші – показати свою сміливість, нарешті, треті боялися, що з ними розправляться, якщо вони не будуть вчиняти злочину. Вивчення психологічних мотивів здійснення злочинів кожним учасником групи дозволило точно кваліфікувати їхні діяння, оцінити ступінь їх суспільної небезпеки і роль кожного злочинця у функціонуванні злочинної групи.

Усі психічні мотиви можна розділити на стійкі, що перетворилися в силу цього у властивість характеру, і ті, що виникають ситуативно. Для встановлення стійких мотивів потрібно детальне вивчення умов життя обвинувачуваного, його образу життя, властивостей і рис його характеру. Ситуативно виникаючі мотиви є найчастіше похідними від стійких мотивів. В окремих випадках ситуативні мотиви не зв'язані зі стійкими і навіть суперечать їм. На виникнення подібних мотивів у більшому ступені впливає, як правило, емоційний стан людини. Тому для встановлення ситуативно виникаючих мотивів варто мати у своєму розпорядженні дані про деякі особливості емоційності обвинувачуваного.

Мотиви можна диференціювати:

- по видах активності людини (наприклад, професійні, суспільно-політичні, учбово-пізнавальні, злочинні);
- за часом прояву (наприклад, постійно, довгостроково, короткочасно, ситуативно діючі мотиви);
- по силі прояву (сильні; ті, які складають особливо діючу мотивацію; помірні, котрі характеризуються середньою силою їхнього прояву; слабкі, що справляють на поведінку малозначимий вплив, хоча і побуджують її);
- за критерієм їх змісту (наприклад, естетичні, ідейні, морально-правові мотиви, що ґрунтуються на морально-правових нормах, і аморальні, протиправні);
- за критерієм рівня регуляторної функції (колективістські мотиви, у яких виражається вплив колективу на поведінку і діяльність людини; мотиви члена злочинної групи, поведінка якого будується відповідно до норм цієї групи, взаємовідносин, що існують у ній й ін.).

Потреби людей численні і різноманітні: від елементарних біологічних і фізіологічних потреб у самозбереженні (їжа, тепло, одяг) і розмноженні (любов, материнство, діти) до складного переплетення соціальних потреб

матеріального і духовного характеру (інформація, знання, праця, творчість, спілкування, самовираження і самоствердження, суспільна діяльність і т.п.). Завдяки еволюції людини міняються і потреби, вони ускладнюються, набувають «соціальні нашарування». «Набір» властивих людині потреб залежить від характеру суспільства, соціального становища в ньому даної особистості і її морально-психологічних властивостей.

Осмислена людиною потреба, що визнана істотною і підлягаючою задоволенню, знаходить значення інтересу. Інтерес – рушійна сила конкретного вчинку чи визначеної лінії поведінки. Але людина – істота суспільна, а суспільне існування припускає, що поряд з вузькими особистісними інтересами існують інтереси спільності, що не залежать від безпосередніх потреб і бажань людини, але вони дуже істотні для неї, тому що не можна жити в суспільстві і бути вільним від суспільства. Суспільство надає своїм членам визначені можливості для задоволення їхніх особистісних потреб відповідно до характеру самого суспільства і становища в ньому даної особистості. Одночасно воно вимагає дотримання суспільних інтересів.

Співвідношення «частки» і «суспільного» – важлива соціальна і моральна проблема, істотна для розуміння злочинності і її причин, тому що розбіжність особистісного і суспільного інтересів, протиставлення і перевага особистісного інтересу суспільному, закріпленому й охоронюваний правом, створюють конфлікт, що може привести до злочину.

Таким чином, безпосередніми психологічними причинами окремого злочину є небажання особи погодити свої потреби й інтереси з вимогами суспільної необхідності, прагнення задовольнити їх на шкоду суспільним інтересам.

По своєму соціальному змісті і значенню розрізняють потреби:

- життєво необхідні, що забезпечують умови існування людини (їжа, тепло, самозахист);
- соціально виправдані (придбання знань, спілкування, самовираження, стандартні побутові умови);
- престижні – мають зараз соціальне схвалення, але поки ще не стали загальною нормою, стандартом;
- антисоціальні – “перекручені”, задоволення яких об’єктивно суперечить як суспільним інтересам, так і справжнім інтересам людської особистості (пияцтво, наркоманія, паразитизм, сексуальна розпуста і т.п.).

Щоб задовольнити усвідомлену як інтерес потребу, особистість осмислює наявні для цього об’єктивні можливості, оцінює сприятливі і перешкоджаючі цьому обставини, зважує можливі позитивні і негативні для себе наслідки своїх вчинків і, визначивши остаточно ціль, обирає конкретні шляхи і засоби її досягнення, приймає і здійснює рішення.

Особливістю психологічного процесу, що веде людини від відчуття потреби до конкретного вчинку, є те, що на всьому його протязі особистість неодноразово здійснює вибір відповідного рішення: задовольнити потребу чи утриматися від цього, яким шляхом її задовольнити, які засоби для цього

обрати. Можливість такого вибору визначена наявністю різних варіантів рішення. Якщо їх немає – вчинок змушений і в деяких випадках, коли провина відсутня, не є злочином.

Іноді описаний процес стискується в часі чи навіть протікає миттєво, так що дія відбувається нерозважно, інстинктивно. У подібних випадках або має місце афект, або виявляється особлива психологічна готовність особи до визначеного виду поведінки, обумовлена сукупністю його морально-психологічних властивостей. У залежності від своєї моральної сутності, під впливом такої психологічної готовності (установки) одні люди, не міркуючи, роблять героїчний учинок, подвиг, інші можуть, не задумуючись, учинити злочин. Останнє характерно для так званих ненавмисних, необдуманих і афектованих злочинів.

Дослідженнями встановлено, що не менш половини правопорушень є антисоціальними головним чином у зв'язку з засобами, застосовуваними суб'єктами для досягнення цілей, що самі по собі могли б розглядатися як соціально нейтральні чи навіть корисні (якщо відвернутися від засобів їхнього досягнення), а також у зв'язку зі способами задоволення потреб.

У значній мірі це відноситься до випадків задоволення престижних чи соціально прийнятних потреб, але не відповідних суспільним можливостям і встановленому правопорядку, а тим більше потреб антисоціальних. Таким чином, злочинність вчиненого діяння визначається переважно не змістом випробовуваної потреби, а тим, що вона задовольняється недозволеним способом чи забороненими засобами, ціною істотного порушення інтересів, які охороняються правом, що в кінцевому рахунку залежить від моральної сутності людини і рівня розвитку її правосвідомості. Наприклад, усяка людина в більшій чи меншій мірі відчуває потребу в самовираженні і самоствердженні. На основі цієї потреби в нього формується інтерес якось виявити себе, домогтися уваги до себе, змусити вважатися із собою. Спонукуваний цими мотивами, один поставить перед собою ціль зайняти престижне службове чи суспільне становище; інший, не почуваючи в собі сили для цього, постарается виділити себе з навколишніх іншим способом – самовільним присвоєнням собі звання чи влади посадової особи, хуліганством і т.п. Але навіть позитивний вибір – прагнення зайняти престижне положення – може бути досягнутий як суспільно схвалюваними, «легальними» засобами – оволодінням знаннями, професійним удосконалюванням, активною суспільною діяльністю і т.п., так і за допомогою обману, хабарів, різних зловживань. Подібний вибір залежить від ряду об'єктивних (поза особистісних) обставин, у яких знаходиться людина, зокрема від наявних можливостей для задоволення випробовуваної потреби. Але в більшому ступені він обумовлений моральними властивостями особистості. Зі сказаного випливає, що важливим напрямком боротьби зі злочинністю, попередження її є належне морально-правове формування особистості, вироблення у кожної особистості соціально-виправданих

потреб, уміння регулювати свої потреби, погоджувати їх із суспільними інтересами, підкоряти вимогам соціальної необхідності.

Нейтральна сутність мотиву злочину з погляду його соціальності чи антисоціальності. Той же самий мотив у залежності від ситуації може бути спонуканням до злочину (правопорушенню) чи до правомірної дії, а так називані злочинні мотиви є, по суті справи, модифікації звичайних людських мотивів, що спрямовуються на цілі, заборонені законом чи зв'язані з використанням протиправних засобів.

Немає мотивів, що породжували б тільки злочинну поведінку, у цьому змісті мотиви є нейтральними. Слідчий, прокурор, суд, працівники виправно-трудових установ, як правило, кваліфікують мотив у рамках “номенклатури” мотивів, що міститься в карному законі, ігноруючи при цьому ті обставини, що багато мотивів не є специфічно криміногенними, тому що можуть визначати і не злочинну поведінку.

У карному праві мотиви є складовою частиною суб'єктивної сторони злочину і підлягають обов'язковому виявленню і доказуванню. Наприклад, мотив злочину має істотне значення:

- для визначення ступеня суспільної небезпеки злочинного діяння;
- для визначення ступеня суспільної небезпеки особистості злочинця;
- для кваліфікації злочину;
- для застосування відповідних статей, на основі яких особа може бути звільнене від кримінальної відповідальності і покарання;
- при призначенні виду і розміру покарання;
- при визначенні у вироку режиму утримання в місцях позбавлення волі.

Окремі вчинки, а тим більше поведінка людини в цілому, у тому числі і злочинне, в основному спрямовуються не одним, а декількома мотивами, що знаходяться один з одним у складних ієрархічних відносинах. Серед них маються ведучі, котрі і стимулюють поведінку, додають її особистісний характер. Так, у більшості випадків в основі розкрадань лежать не тільки корисливі мотиви, але і мотиви самоствердження особистості в очах престижної (референтної) групи.

Крім того, як встановлено дослідженнями, саме ведучі мотиви мають несподіваний характер. З цієї причини злочинці в багатьох випадках не можуть зрозуміло пояснити, чому вони вчинили даний злочин.

Узагальнюючи результати досліджень останнього років, можна виділити наступні мотиви антисоціальної діяльності: мотиви самоствердження (статусні), захисні, що заміщають, ігрові мотиви, мотиви самовиправдання.

2.Особливості когнітивної сфери обвинуваченого в кримінальних ситуаціях

У літературі останніх років спостерігається тенденція до все більш поширеного використання поняття “екстремальні ситуації”, “екстремальні умови”. До екстремальної ситуації можна віднести і ситуацію делікту. Деякі

автори схильні відносити до них усі ситуації, що потребують напруги тих або інших фізіологічних і психічних функцій, причому грань, що відокремлює "нормальні" умови від "екстремальних", залишається достатньо невизначеною. Крайнім вираженням цієї позиції є тенденція оцінки умов як екстремальних, виходячи тільки з фізичних характеристик стимуляції. Відомою підставою цьому стали дані фізіології органів чуттів, фізіології серцево-судинної, дихальної і деяких інших систем, які показують близьку до лінійної залежність змін низки показників від інтенсивності чинного фактора. Проте чим більш висока за організацією функція людини береться за критерій, тим менше виражена лінійна залежність зміни її показників від розміру чинного фактора. Тому необхідним є більш чітке формулювання поняття екстремальності. Аналіз його можливий на прикладах двох основних ситуацій.

Перша з них зводиться до того, що існує така інтенсивність зовнішніх умов, яка через певний час впливу викликає обов'язкове погіршення параметрів, за якими оцінюється стан людини. Умови, що ведуть при цьому до обов'язкової появи патологічних станів або до повної неможливості продовжувати діяльність (наприклад, втрата свідомості), виділені в особливу групу „над екстремальних” умов. У цій ситуації з'являється така тріада ознак: фізична характеристика чинників, стан людини, показник діяльності.

Друга ситуація відрізняється від першої тем, що фізична характеристика умов не має головного значення, а головними стають їхні інформаційно-семантичні характеристики. Тут змінюється зміст тріади ознак, описаної для першого випадку. Першим членом тріади стають інформаційно-семантичні ознаки. Відповідно змінюються характеристики другого члена. Лише третій член - показник діяльності - залишається без змін.

Порівняння двох ситуацій показує, що в них є одна спільна риса, яка зв'язує перші два члени тріади - характеристики умов, що дозволяють віднести їх до екстремального, залежать від їх впливу на стан людини. До екстремальних необхідно відносити такі чинники, вплив яких призводить до станів динамічної неузгодженості. Стан динамічної неузгодженості може характеризуватися порушенням адекватності фізичних реакцій або порушенням адекватності психологічних і поведінкових реакцій (є характерним для інформаційно-семантичних екстремальних чинників). Найбільше частим є змішаний тип реакції, коли первинна зміна фізіологічних функцій є приводом до динаміки поведінкових реакцій або, навпаки, зміни психологічних характеристик призводять до появи фізіологічних зрушень.

Вважаємо за необхідне виділити деякі спільні риси в різноманітних формах відповіді організму на екстремальні ситуації. Такий підхід дозволяє описати деякі структурні особливості двох загальних типів реакцій людини в цих умовах. Один із них являє собою так називані адекватні форми реакції, а другий - реакції тривоги. Відмітною ознакою, що дозволяє віднести реакцію до першого або другого виду, є спрямованість цієї реакції.

Основним змістом адекватних форм відповіді є специфічні реакції організму, спрямовані на усунення або подолання впливу екстремальних чинників і на вирішення поведінкових завдань, які стоять. Не торкаючись аналізу фізіологічних форм відповіді, зазначимо, що особливістю відповіді на поведінковому рівні є їх усвідомлений, цілеспрямований характер. Мається на увазі, що в людини відбувається формування певного плану дії, заснованого на аналізі якісних, а іноді і кількісних, характеристик екстремальних умов і всієї наявної ситуації в цілому.

Форма відповіді, названа реакцією тривоги, характеризується відносно малим зв'язком із специфікою екстремального чинника. Вона спрямована насамперед на зберігання функціонування організму й значно меншою мірою на цілість структури діяльності. Свідомий контроль за поведінковими реакціями ослаблений, у крайніх випадках спостерігаються несвідомі поведінкові акти типу паніки. Якщо при адекватній відповіді мотивація діяльності, що існувала до початку впливу екстремального чинника, залишається майже без змін, то в другому випадку спостерігається зниження суб'єктивної важливості цих мотивів і зміна типу мотивації.

У літературі, присвяченій з'ясовуванню характеру впливу екстремальних умов на людину, існує тенденція до абсолютизації значимості реакції тривоги. При цьому перша форма відповіді стає як би винятком із загального правила. Проведений аналіз літературного матеріалу дозволяє вважати, що найбільш типовою є саме форма адекватної відповіді, а реакція тривоги частіше з'являється або в якості початкового компонента відповіді, або у надекстремальних (суб'єктивно або об'єктивно) ситуаціях.

Реакція тривоги мало пов'язана зі специфікою умов і відносно однотипна для найрізноманітніших ситуацій. У залежності від ступеня виразності реакції може дещо змінюватися її якісний склад (окремі компоненти можуть бути подані по-різному або взагалі бути відсутніми), проте загальна структура відповіді практично постійна.

При найменш вираженій формі відповіді реакція тривоги має багато спільного з добре вивченою орієнтовною реакцією. Психологічний зміст реакції тривоги малого ступеня полягає в прагненні проаналізувати зовнішній подразник і оцінити його значущість. На відміну від звичайної орієнтовної реакції, реакція тривоги при дії слабого екстремального чинника є більш стійкою і в ній сильніше виражені психологічні і поведінкові компоненти.

Найбільш чіткими є зміни порогів сприйняття.

Поряд із погіршенням показників роботи аферентних систем спостерігається зміна низки психічних функцій. Однієї із самих характерних рис реакції тривоги є зміна уваги. Типові зміни концентрацій уваги простежуються в результатах виконання коректурної проби (у \% до вихідних показників) при екстремальному впливі. Змінюються і характеристики пам'яті, зокрема такі, як короткочасне запам'ятовування, оперативний обсяг пам'яті, пошук у довгостроковій пам'яті і деякі інші.

Порушується виконання професійних навичок. Це найбільш яскраво виражено в уповільненні темпу роботи. У випадку раптовості впливу або його надмірної інтенсивності можливою є короточасна зупинка в роботі. Як правило, поява реакції тривоги малого ступеня не викликає значних емоційних зрушень. Не змінюється загальна спрямованість і співвідношення мотивів діяльності.

При зростанні екстремальності чинника розвивається реакція тривоги середнього ступеня. Характерною рисою цієї реакції є односпрямованість змін, які спостерігаються. Якщо в попередньому випадку картина змін могла бути досить строкатою, то тут спостерігається виражене погіршення різних функцій.

Значно підвищуються пороги сенсорних систем, почасти є випадки зростання порогів у декілька разів. Так, були зареєстровані підвищення тонального порога слуху на 15-18 дБ, збільшення просторового порога тактильного аналізатора в 4 рази, різке збільшення диференціальних порогів.

Характеристики пам'яті перетерплюють істотні зміни. Багато авторів описували характерний симптом звуження обсягу всіх видів пам'яті. Іноді спостерігаються явища "випадання" цілих фрагментів довгострокової пам'яті. Значні порушення функції уваги, особливо її усталеності. Погіршується виконання завдань, що потребують концентрації уваги. Так, наприклад, виконання відомого тесту відшукування чисел у червоно-чорній таблиці стає практично неможливим.

Порушення уваги і пам'яті веде до зростання помилок у діяльності людини. Збільшується їхня частота, порушується свідомий контроль за появою і корекцією помилок, що веде до появи "пачок" помилок - при стереотипній діяльності вони випливають одна за одною після появи першої помилки.

Однією із характерних ознак є порушення почуття часу. Як правило, суб'єктивна оцінка тривалості часу зміщується в боки його переоцінки, хоча трапляється й навпаки. Особливо цікавим є своєрідне явище дисоціації часового сприйняття: короткі інтервали (0,1-3 сек.) недооцінюються, а більш тривалі (хвилина і більш) переоцінюються.

Істотно змінюється структура інтелектуальних операцій як репродуктивних, так і продуктивних. У класі репродуктивних операцій більшою мірою це стосується групувальних і комплексних операцій, меншою - рахункових. Групування за неповною подібністю, особливо за неявними ознаками, часто взагалі нездійсненне. Різко утруднюється групування за причинними ознаками. Операції класифікації за визначеною ознакою виконуються важко, спостерігається підміна заданої ознаки випадково обраною іншою ознакою. Щодо виконання рахункових операцій, то воно є більш усталеним. Проте частота помилок різко зростає при ускладненні рахункового завдання. Є підстави думати, що причина цього лежить у різкому зменшенні обсягу оперативної пам'яті, тому що письмове рахування є більш стійким у порівнянні з усним.

Порушення продуктивних операцій при реакції тривоги середнього ступеня є неоднозначним. Може спостерігатися як різке погіршення більш простих операцій при повній цілості більш складних, так і зворотна картина. Операції комбінаторики, тобто знаходження спільних і різних ознак у сигналах, змінюються якісно. Замість однієї ознаки провадиться серіація за декількома, спостерігається підміна однієї ознаки іншою. Більш різкі порушення спостерігаються в таких класах продуктивних операцій, як формування понять і суджень і їхні перетворення. Евристичні операції зазвичай не виконуються і підміняються шаблоновими стереотипними діями.

Вище вже говорилося про характер помилок, що спостерігаються у цьому стані. Варто додати, що однією з особливостей є зниження контролю за якістю діяльності. Людина наполегливо повторює одну й ту ж саму помилкову дію, незважаючи на її явну неправильність. Іноді ці неправильні дії обумовлені випаданням частини алгоритму, іноді являють собою наслідок неправильної оцінки обстановки, у ряді випадків вони можуть бути взяті з арсеналу якоїсь іншої діяльності. Різко утруднене переключення з одного типу реакцій на інший. Як правило, здійснюються шаблонні стереотипні дії, запуснені до моменту настання реакції тривоги.

Однією із найбільш суттєвих ознак є зміна мотивів діяльності, де на перший план висувуються переживання страху, мотиви „виходу” з екстремальної ситуації. Домінантним стає якийсь один із багатьох мотивів, які у звичайних умовах визначають діяльність людини. З'являється різко виражена емоційна напруга.

Можна виділити дві форми стану тривоги крайнього ступеня - пасивну й активну. Проте в обох випадках істотним є виражена втрата свідомого контролю над поведінкою. При пасивній формі реакції настає своєрідна заціпеність, припинення активної діяльності. Рухи можуть продовжуватися, але вони втрачають осмислений, цілеспрямований характер. Стереотипно виконується одна й та ж саме дія. Сенсорні сигнали, що надходять, майже не сприймаються. Людина найчастіше не розуміє зверненого до неї мовлення. Цілковитого відсутня усяка форма активної протидії екстремальному чиннику, навіть у вигляді спроби відходу від нього. Важко говорити про характер розумової діяльності людини в такому стані, тому що дослідження провести не вдається через повну втрату комунікабельності. При ретроспективному аналізі звичайно виявляється повна або часткова амнезія. Цікаво, що іноді в пам'яті фіксуються незначні, несуттєві деталі обстановки, тоді як найбільш важливі деталі випадають із свідомості.

Варто зупинитися на одній рисі поведінки, яка виникає з глобального синдрому роздвоєння свідомості - зняття емоційного забарвлення своїх переживань: «Нібито це я і не я, а хтось інший, із боку». Дуже цікава форма пасивної реакції, що характеризується втратою вольового контролю. У цьому випадку зберігається сприйняття дійсності, може бути знайдений навіть алгоритм правильних дій. Проте паралізована воля не дає можливості

здійснити ці дії. Класичним прикладом активної форми реакції тривоги крайнього ступеня є стан паніки.

Мотивом, який визначає поведінкові реакції людини, є мотив відходу від ситуації, що склалася. Він може реалізуватися як у явному вигляді (втеча з місця події), так і прийняти форму гарячкової діяльності, що включає навіть елементи, необхідні в конкретній ситуації. Проте організація цієї діяльності характеризується повною відсутністю логіки поведінки. Це скоріше хаотичний набір окремих, не пов'язаних поміж собою дій. Елементи цих дій не доводяться до кінця, спостерігаються прості повтори дії або зміна однієї дії протилежно спрямованою. Слід зазначити підвищену сугестивність осіб, які знаходяться в цьому стані. Проте можливість сприйняття адекватної команди може і не призвести до бажаного результату, а викликати нову серію хаотичних дій, протилежних тим, що виконувалися до її одержання.

При активній формі реакції тривоги не зустрічається описаний вище синдром роздвоєння свідомості. У сполученні з підвищеною сугестивністю це веде до появи реакцій імітації, коли людина сліпо повторює поведінку більшості або якоїсь однієї людин. Оскільки для цієї форми реакції характерною є рухова домінанта, поведінка нерідко задається найбільш рухливо активним індивідом. Мабуть, саме цим пояснюється заразливість панічної втечі з поля бою людей, які знаходяться в цьому стані. У світлі сказаного зрозумілою є важлива роль прикладу, який приймає форму активних дій у людей, котрі повинні зупинити паніку.

Характерною рисою адекватної форми відповіді є її цілеспрямований характер, пов'язаний із формуванням плану дій, спрямованого на усунення або мінімізацію дії екстремальних умов. Така цілеспрямована організація визначає і симптоматику типових проявів цього стану.

Як правило, сильна концентрація уваги зменшує і можливості людини щодо розподілу уваги. Проте це правило не виконується в тих випадках, коли розподіл уваги є обов'язковим компонентом організації діяльності. Показники здатності переключати увагу значно поліпшуються. Найбільш чітко це видно при аналізі поведінки людини в складних ситуаціях, коли здійснюється пошук оптимального алгоритму дій у залежності від зміни інформації, що надходить.

Адекватна форма відповіді пов'язана зі специфічними змінами пам'яті, особливо короткочасної й оперативної. Скоріше за все варто говорити про виборчу зміну короткочасної пам'яті: поліпшується запам'ятовування лише того матеріалу, що може мати семантичну значущість для людини. Дослідження швидкості формування й обсягу оперативної пам'яті, тобто актуалізації інформації з довгострокової пам'яті, дає різноманітні результати в залежності від характеру екстремального чинника. При екстремальних чинниках формування адекватної реакції, як правило, збільшує цю швидкість. При дії екстремальних чинників, пов'язаних з інформаційними і семантичними характеристиками навантаження, результати не бувають

однотипними і залежать насамперед від суб'єктивної значущості і характеру прийнятого рішення.

Показники поведінки при реакції адекватної відповіді також змінюються, причому низка параметрів, таких як швидкість виконання дій і їхня точність, як правило, поліпшуються. Проте зміни часових і точнісних характеристик не є основними. Головними стають зміни в операційній структурі діяльності. Стереотипні, жорстко детерміновані реакції доповнюються діями, заснованими на імовірнісному урахуванні ситуаційних змін, що призводить до модифікації і навіть зміни алгоритму діяльності. Динаміка помилок при цій формі відповіді залежить від того, який вид діяльності переважає - чи підтримується заданий алгоритм або здійснюється творча діяльність, спрямована на пошук нового рішення. У першому випадку стає менше кількісних помилок, а число якісних помилок є відносно стабільним. При пошуковій діяльності загальне число помилок зростає, причому більша частина помилок відбувається за рахунок гіперреагування.

Адекватна реакція супроводжується значним посиленням ролі такої властивості особистості, як воля. Дослідження змін в емоційній сфері при адекватній відповіді показують, що вона протікає на фоні вираженого посилення емоційного компонента, що бере участь у формуванні адекватної відповіді. Досить складним є аналіз динаміки мотивів при формуванні адекватної реакції. Справа в тому, що будь-який вид фахової діяльності визначається множиною різноманітних мотивів, виявити повний набір котрих далеко не завжди вдається. Тому в ситуації адекватної відповіді важко говорити про появу нових мотивів. Швидше за все в цьому випадку відбувається мов би звуження мотиваційного поля через виражене переваження одних мотивів і придушення інших.

3. Емоційно-вольова регуляція поведінки особистості в умовах злочину **Емоційний стрес. Фрустрація. Стан фізіологічного афекту**

В процесі судово-психологічної експертизи досліджується здатність особистості до вольової, довільної регуляції емоційних станів, її можливості узгодити свою поведінку з узвичаєними нормами.

Досліджуються психічні стани, які складають великий клас психічних явищ і відрізняються значною розмаїтістю. Водночас, слідство цікавлять ті стани, що можуть мати істотний вплив на поведінку підекспертного в досліджуваній ситуації.

Людина постійно знаходиться під різноманітного роду впливами соціального і природного середовища, до яких вона повинна адаптуватися. Успішна адаптація дозволяє людині зберігати життєздатність і працездатність, реалізовувати свої потенційні можливості, відчувати благополуччя. В особистості, її особливостях криються основні причини погіршення, різких змін психічного стану й у ній же знаходяться потенціали подолання труднощів і гармонізації внутрішнього світу особистості.

Для визначення сутності психічних станів доцільно обертися на класифікацію психічних явищ за ступенем їх динамічності. Категоріальна структура в цій класифікації виглядає так: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості. Психічні явища перераховані тут у порядку убавання динамічності (лабільності), швидкості протікання і ситуативної обумовленості; одночасно йде наростання стабільності і внутрішньої (не середовищної) обумовленості психічного явища.

Розходження між рисою (властивістю) особистості і її станом пов'язують із розходженнями в поведінці: повторюване часто, регулярно, таке, що виходить зсередини поведінки - або таке, що буває рідко, виявляється завдяки умовам, ситуаціям, які діють не постійно. Рису визначають як постійний спосіб індивідуального пристосування до навколишнього, а психічний стан - як активність «тут і зараз», як тимчасовий стан свідомості і настрою. Важливо підкреслити, що в станах інтегрованою є актуальна виразність рис особистості, сила їхнього прояву. Стани узгоджують потреби й устремління людини з її можливостями і ресурсами.

У психологічному словнику стан розглядається як регулятивна функція адаптації до навколишнього середовища у певній ситуації. Психічні стани можна розглядати на рівні всієї психіки й в окремих її сферах.

Л.В.Куликов до основних характеристик станів відносить: активаційні (які відбивають інтенсивність психічних процесів); тонічні (які відбивають тонус - ресурс сил індивіда); тензійні (які відбивають ступінь напруги); часові (які відбивають тривалість, усталеність станів); емоційні (якісна своєрідність станів: тривога, задоволення, фрустрація і т.д.); полярність станів або знак стану (позитивний, негативний, нейтральний).

До кола понять, що розкривають активаційні і тонусні характеристики входять: активація, тонус, напруга, стрес. На психологічному рівні стан - підвищена активація виявляється в активній поведінці, енергійних діях, у бажанні знаходити рішення, у прагненні змінювати ситуацію в бажаний бік, переборювати трудність, чинити опір у ситуації делікту і т.п. У шкалі активації на однім полюсі: збудження, підйом, підвищення інтенсивності психічних процесів, темпу дій і рухів, а на іншому - гальмування, спад, зниження інтенсивності і темпу.

Стан тонус на психологічному рівні розкривається в ресурсі сил, можливості витрачати енергію, стійко реагувати на виникаючі труднощі. Зниженому тонусу властиві низька працездатність, втома, млявість, схильність виявляти астеничні реакції на виникаючі труднощі, підвищеному - підвищена готовність до активності.

Напруга є однією з найважливіших характеристик стану. У шкалі напруги на однім полюсі розкутість, розслаблення, внутрішній комфорт, невимушеність у діях і поведінці, а на іншому - затиснутість, скутість, внутрішній дискомфорт, вимушеність поведінки. Якщо активація детермінована потребно-мотиваційною сферою особистості, то напруга - актуальними особливостями емоційно-вольової сфери.

Стан психічної напруги можна розглядати як активний стан системи адаптації в умовах екстремальної ситуації, що може виникати в період делікту. Поняття напруги тісно пов'язано з поняттям стресу.

1. Емоційний стрес

У психології стрес розуміється як стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах як у повсякденному житті, так і при особливих екстремальних станах. Стрес може мати як позитивний, так і негативний вплив на діяльність людини, включаючи навіть повну її дезорганізацію. Об'єктивними ознаками, за якими можна судити про стрес, є його фізіологічні прояви (підвищення артеріального тиску, зміна серцево-судинної діяльності, мускульна напруга, хекання) і психологічні (переживання тривоги, дратівливість, відчуття занепокоєння, втома). Але головною ознакою стресу є зміна функціонального рівня діяльності, що з'являється в її напрузі. У результаті такої великої напруги людина може мобілізувати свої сили, або навпаки, у результаті надмірної напруги функціональний рівень знижується, і це може сприяти дезорганізації діяльності в цілому. Розрізняють фізіологічний і психологічний стрес. Фізіологічний стрес викликається безпосередньою дією несприятливого стимулу на організм. Психологічний стрес як більш складний інтегративний стан потребує обов'язкового аналізу значущості ситуації (яка передувала дорожньо-транспортній події), із включенням інтелектуальних процесів і особистісних якостей індивіда. Якщо при фізіологічному стресі реакції індивіда стереотипні, то при психологічному стресі реакції індивідуальні і не завжди передбачені. Виникнення психологічного стресу у певних життєвих ситуаціях може відрізнитися не в силу об'єктивних характеристик ситуації, а в зв'язку із суб'єктивними особливостями сприйняття її людиною. Тому неможливо виділити універсальні психологічні стреси й універсальні ситуації, що викликають психологічну напругу рівною мірою в усіх людей. Наприклад, навіть дуже слабкий подразник у певних умовах може відігравати роль психологічного стресу. Ці чинники є дуже важливими при оцінці емоційного стану людини, особливо в судово-слідчій практиці.

М. Сельє зафіксував характерну динаміку протікання фізіологічного стресу: 1) фазу мобілізації (фазу тривоги); 2) фазу опору (фазу резистентності); 3) фазу виснаження. Деякою мірою дана динаміка характерна і для психологічного стресу, проте включення механізмів особистісної регуляції ускладнює картину.

Перехід стресу в затяжну форму може бути наслідком тривалого впливу стресора, низька ефективність відбудовних процесів, особистісна дисгармонія, психічна травма і т.п. Психологічний стрес зазвичай ототожнюється з емоційним стресом, який розглядається як стан емоційної перенапруги, яскраво вираженого переживання людиною конфліктних

життєвих ситуацій, котрі гостро і довгостроково обмежують задоволення її соціальних або біологічних потреб.

Суб'єктивні характеристики стресу: відчуття напруги, тривоги, дискомфорту.

Напруга супроводжується зміною інтенсивності багатьох процесів в організмі і психіці у бік підвищення або зниження. Наприклад, може зрости сила емоцій аж до вибухових, афективних реакцій, але в людей тривожних, вразливих, ранимих, уразливих може зникнути звичайний емоційний фон, притупляться почуття до близьких людей, живий відгук на навколишнє, на твори мистецтва, природу і т.п.

Зв'язок між фізичними і психічними розладами часто або не усвідомлюється, або усвідомлюється із запізненням. Людина може відчувати деякий дискомфорт, не припускаючи, що її стан є стресовим, повніше усвідомити стрес часто мішають захисні механізми особистості.

Стан повсякденного стресу може бути обумовлений дією багатьох стресорів малої сили - звичайних прикростей, невдач, прийняття критичних рішень у трудовому і навчальному, побутовому і сімейному житті; умовами роботи, пов'язаними з фізичним дискомфортом (жара, холод і т.п.), темпом і швидкістю її виконання (вимоги закінчити роботу якомога швидше, перевантаження інформацією, що надходить) і ін. Наслідки цього стресу люди часто недооцінюють. Багато психічних станів виникають на фоні затяжних стресових впливів. Такі стани далеко не завжди усвідомлюються як дійсна причина конфліктної міжособистої взаємодії, душевних і фізичних розладів, помилок у діяльності, порушень у поведінці [29, с. 393-394].

Подолання особистістю впливу стрес - чинників, що травмують психічно, залежить не тільки від успішності когнітивної переробки травматичного досвіду, але і від впливу таких чинників, як характер подій, що травмують психічно, індивідуальні характеристики особистості й особливості умов, до яких людина потрапляє після стресу. Цю модель дослідники назвали інтеракціоністською.

До характеристик події, що травмує психічно, було віднесено ступінь загрози життю; тягар втрат; раптовість події; ізолюваність у момент події від інших людей, ступінь впливу навколишнього оточення; наявність захисту від можливого повторення події, що травмує психічно; моральні конфлікти, пов'язані з подією; пасивна або активна роль людини в цій ситуації, безпосередні впливи даної події. У людини найпоширенішим стрес-чинником є емоційний подразник.

Крім емоційного стресу виділяють також інформаційний, що пов'язаний із неможливістю справитися з лавиноподібним потоком інформації.

У прояві стресу мають значення індивідуальні різниці у людей. Немає двох людей, у яких прояви реакції на стрес були б цілком однаковими, тому що значна частина стресів ініціюється і відтворюється самою людиною.

Ще римський філософ Епіктет говорив, що «людей засмучують не події, а те, як вони на них дивляться». Якщо вплив не інтерпретується як загроза або виклик, то він не перетворюється в стрес-чинник, тобто велику роль відіграють когнітивні й афективні реакції, які відносяться до впливів.

За наявними науковими даними, негативний вплив стресу на сьогодні щорічно забирає велику кількість людських життів (хвороби, вибухові реакції, самогубства й ін.).

2. Фрустрація.

Стан фрустрації (від лат. Frustratio - обман, розлад, руйнація планів) виникає відповідно до більшості визначень при наявності: 1) сильної вмотивованості досягнення мети (задовольнити потребу) і 2) перепони, труднощів непереборних (або суб'єктивно так сприйраних) на шляху до досягнення цієї мети. Суб'єктивні характеристики: переживання невдачі, розчарування, напруга. У залежності від ситуації переживання можуть бути різноманітні: від провини і пригніченості до подразнення і гніву. Стан фрустрації має багато рис стресу. Глибина фрустрації залежить від сили (розміру) фрустратора, звичних форм реагування на перешкоди, досвіду й умінь подолання життєвих труднощів, від фрустраційної толерантності (усталеності щодо фрустраторів). Ситуації, які фруструють, класифікуються за характером фруструючих мотивів і за характером «бар'єрів».

Бар'єри, що перетинають шлях індивіда до мети, можуть бути фізичними (наприклад, стіни в'язниці), біологічними (хвороба, старіння), психологічними (страх, що виникає в ситуації нападу правопорушника або в іншій ситуації, інтелектуальна недостатність) і соціокультурні (норми, правила, заборони).

Звичайно виділяють такі види фрустраційної поведінки: а) рухове збудження - безцільні і неупорядковані реакції; б) апатія; в) агресія і деструкція, аутоагресія (стосовно себе самого); г) стереотипія - тенденція до сліпого повторення фіксованої поведінки; д) регресія, яка розуміється як звернення до поведінки, котра домінувала в більш ранні періоди життя особистості або «примітивізація» поведінки, зниження її конструктивності. Перехід ситуації утрудненості в ситуацію фрустрації здійснюється за двома напрямками - по лінії втрати контролю з боку волі, тобто дезорганізації поведінки і/або по лінії втрати контролю з боку свідомості, тобто втрати «мотиводоцільності» поведінки.

Фрустрація - це психічний стан дезорганізації свідомості і діяльності людини, викликаний об'єктивно непереборними перешкодами. Незважаючи на різноманіття ситуацій, які до цього призводять, вони характеризуються двома обов'язковими умовами: це наявність актуально значущої потреби і наявність перешкоди для здійснення цієї потреби. Необхідною ознакою фрустрації є сильна вмотивованість особистості щодо досягнення мети, задоволення значущої потреби і наявність перепони, що перешкоджає досягненню цієї мети. Поведінка людини в період фрустрації може

виражатися в руховому занепокоєнні, в апатії, в агресії і деструкції, у регресії. (Зверненні до моделей поведінки більш раннього періоду життя).

Необхідно відрізняти псевдофрустраційну поведінку людини від дійсно фрустраційної поведінки. Для фрустраційної поведінки характерним є порушення вмотивованості і доцільності, при псевдофрустраційній поведінці зберігається одна з перерахованих вище характеристик.

Наприклад, двоє молодих людей підійшли до незнайомої людини з метою пограбування (хотіли вкрати автомобіль) і попросили її дати прикурити. Незнайомець грубо відмовив у проханні і вони стали його бити, далі сіли у чужу машину й втекли, травмувавши інспектора ДАІ, який спробував затримати їх. Після затримки, один із крадіжників, хто був за кермом, стверджував, що хазяїн машини образив його і він був у сильній ярості. Проте поведінку цієї молодої людини не можна розглядати як фрустраційну, тому що він мав визначену мету - пограбувати постраждалого. Така псевдофрустраційна поведінка характеризується частковою втратою контролю з боку волі людини, але вона є доцільною, вмотивованою і зберігає контроль із боку свідомості.

Фрустраційна поведінка - це поведінка, яка частково контролюється волею, та свідомістю людини, вона дезорганізована і не має змістовно-значеннєвого зв'язку з мотивом ситуації. При такій поведінці свобода усвідомлення і волевиявлення обмежена. У зв'язку з цим фрустрацію можна виділити як особливий стан, що може розглядатися слідчими (суддями) як пом'якшуючий чинник.

Дослідження осіб, що вчинили злочини в стані фрустрації, виявили у них основні особистісні і поведінкові характеристики, які можуть сприяти злочину. Це глибока емоційна залученість до ситуації, тенденція оцінювати свої потреби як високозначущі, недостатня адекватність поведінки. Підвищена емоційна залученість до ситуації виявляються в них в емоційному відгуку на будь-які стимули, що навіть не існують. Фрустрація виявляється не тільки в агресивних формах поведінки. У деяких випадках спостерігається «відхід у себе» (емоційне замикання) із метою ослаблення емоційного дискомфорту. Іноді спостерігаються регресивні форми поведінки. На специфіку поведінкових реакцій істотний вплив мають особистісні характеристики, особливо міра емоційної усталеності. Емоційна усталеність є суттєвим чинником, що може призвести до фрустрації, вона виявляється в суб'єкта з підвищеною чутливістю й у збуджуваності, емоційній дратівливості, у нестачі самоконтролю і тривожній самооцінці.

Тенденція оцінювати індивідуальні потреби як високозначущі у фрустрованої особистості обумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Внутрішній чинник визначається інтелектуальними й особистісними характеристиками тих, хто знаходиться під слідством. Дослідження показали, що такі особистості характеризуються неадекватною самооцінкою, низьким рівнем психічної адаптації, егоцентризмом, ригідністю, слабкими комунікативними якостями. Причому, якщо при

фізіологічному афекті і стресовому стані визначальну роль у розвитку динаміки цих станів відіграє зовнішній чинник, то стан фрустрації може сприяти виникненню сильного душевного хвилювання і його можна розглядати як пом'якшуючу провину обставину.

Стан страху - рано або пізно відчують усі люди. Пов'язані з ним переживання легко відтворюються і можуть прориватися у свідомість у снах. Страх є найбільш небезпечною зі всіх емоцій, інтенсивний страх може призводити навіть до смерті. Причинами страху можуть бути події, умови або ситуації, які є сигналом небезпеки. Почуття страху може мати різноманітну інтенсивність - від очікування небезпеки, що супроводжується деяким дискомфортом і напругою, до страхітливості. Стан страху може виникнути як продовження і поглиблення стану тривоги при конкретизації небезпеки, яка раніше була невизначеною.

Стан страху - це стан, у якому домінує сильне почуття страху, воно характеризується вкрай негативним емоційним фоном, дезадаптацією, великою кількістю негативних наслідків для психіки й організму. Страх має помітний вплив на сприйняття, мислення і поведінку особистості. При страху обмежується сприйняття, людина стає функціонально несприйнятливою до більшої частини потенційного перцептивного поля (сприйняття). Страх може загальмувати мислення, зробити його більш вузьким за обсягом і ригідним (інертним) за формою. Страх дуже сильно скорочує число ступенів свободи в поведінці особистості.

У залежності від ситуації й особистісних особливостей стан страху може бути пов'язаний із різноманітними формами поведінки: втеча, захисна агресія, демонстративна агресія, заціпеніння.

Стан паніки - це стан втрати спроможності саморегуляції, дезорганізації поведінки і діяльності, він призводить до несприятливих наслідків. Для цього стану характерними є пригніченість і заціпеніння або неадекватний пошук допомоги, хаотична, безглузда активність, що виступає руховою розрядкою дуже сильних емоцій. Паніку можна розглядати як стан страху, що досяг сили (глибини) афекту.

3. Стан фізіологічного афекту

Кримінальне право враховує особливості станів і умов, у яких знаходиться особа, котра вчинила злочин, причому ці обставини істотно обмежують міру її усвідомлення, свободу волевиявлення і розцінюються як пом'якшувальні обставини.

Судово-психологічна експертиза афекту є історично однією з перших. Для юридичної кваліфікації сильного душевного хвилювання, яка була необхідною для застосування статей 116 і 123 КК України, потрібна психологічна експертиза, що засвідчує наявність фізіологічного афекту.

Фізіологічний афект варто відрізнити від патологічного афекту, кваліфікація якого входить у компетенцію психіатрів. Фізіологічний

афект - це емоційний стан, який не виходить за межі норми і характеризується раптовістю виникнення, великою силою і короткочасністю.

У юридичній літературі при підході до оцінки фізіологічного афекту основний акцент робиться на встановлення обставин, що провокують виникнення афективної реакції - насильства, серйозності образи, відсутності заздалегідь обдуманого плану злочину й ін. Аналіз цих моментів торкається лише зовнішніх умов, у яких відбуваються дії, але нічого не говорить про внутрішній стан людини, зокрема, про зміни, що відбуваються в її свідомості.

У психології під афектом розуміється емоційний процес вибухового характеру, що протікає бурхливо й стрімко і може дати невідкладну свідомому вольовому контролю розрядку в дії. З погляду оцінки змісту переживань можна виділити афекти радості, страху, гніву, горя. Частіше усього проводяться судово-психологічні експертизи фізіологічного афекту гніву або страху.

З метою розробки психологічних критеріїв діагностики фізіологічного афекту необхідно більш чітко визначити особливості ситуацій, що сприяють виникненню афекту і внутрішньої структури емоційного стану.

Фізіологічний афект виникає, як правило, у конфліктній для суб'єкта ситуації, коли він при необхідності продовжувати діяльність зустрічається з непереборними перешкодами. Стан афекту може розвинути, наприклад, в умовах гострого дефіциту часу, тобто якщо людина повинна швидко зорієнтуватися в складній емоційно значущій ситуації, прийняти рішення про характер своїх подальших дій і практично реалізувати це рішення. Конфлікт між об'єктивною необхідністю діяти і суб'єктивною неможливістю знайти адекватний вихід із сформованої ситуації і призводить до виникнення афекту.

Стан афекту може виникнути у відповідь на несподіваний сильний подразник при відсутності в суб'єкта заздалегідь підготовленої програми поведінки. При цьому сила впливу подразника визначається в першу чергу особистісним змістом ситуації, у якій діє людина.

У результаті поступової акумуляції афективних переживань в умовах обстановки, що травмує, навіть незначний сам по собі привід також може викликати короткочасну дезорганізацію поведінки, «афективний вибух».

Проте психологічна структура уже виниклого афекту не залежить і не визначається механізмом його виникнення і виражається насамперед у зміні свідомості і діяльності суб'єкта.

У стані афекту відбувається звуження свідомості: увага концентрується на афективно забарвлених переживаннях і уявленнях, пов'язаних із ситуацією, що травмує, зменшується повнота відбитку ситуації, послаблюється критика стосовно власної поведінки. Кінцева мета дії суб'єкта при цьому залишається поза полем ясної свідомості, можуть усвідомлюватися лише найближчі цілі, що знаходяться в безпосередньому зв'язку із спонукуваннями.

Зазначені зміни свідомості виражаються в порушенні цілеспрямованості поведінки, відсутності адекватного мовного контакту з навколишніми, у

руховому порушенні з явищами автоматизму, забуванні деяких елементів подій, пов'язаних з афектогенною ситуацією.

Подальший розвиток судово-психологічної експертизи фізіологічного афекту повинен спиратися на більш детальну розробку психологічних критеріїв діагностики цього стану.

У психіатрії патологічний афект розглядається як гострий короточасний психічний розлад, що виникає раптово і характеризується такими особливостями, як: 1) глибоке потьмарення свідомості, що за структурою повинно бути віднесено до сутінкових станів; 2) бурхливе рухове порушення з автоматичними діями; 3) повна (або майже повна) наступна амнезія вчинених дій. Стан патологічного афекту відрізняється крайньою напруженістю й інтенсивністю переживання, а дії, зроблені в цьому стані, мають велику руйнівну силу. У більшості випадків спалах патологічного афекту завершується більш-менш тривалим і глибоким сном. Таким чином, тут (у структурі патологічного афекту) можна простежити три класичні обов'язкові фази:

фаза навального, лавиноподібного наростання гострого емоційного переживання (практично відсутня при патологічному афекті);

фаза порушеної свідомості з хаотичними, а іноді високоавтоматизованими, але не завжди цілеспрямованими діями, що явно перевищують за інтенсивністю і кількістю практичну необхідність. Цю фазу суб'єкт амнезує (забуває) цілком;

фаза релаксації, яка при патологічному афекті являє собою більш-менш тривалий сон, який настає практично одразу.

Як правило, ґрунтом для виникнення патологічного афекту є масивні органічні шкідливості в анамнезі, що порушують функції головного мозку, наявність глибокої психопатії. Крім того, часто такий афект виникає на фоні уживаних суб'єктом або застосовуваних за психопатологічними або соматичними показниками алкоголю, наркотиків і фармакологічних препаратів.

Таким чином, патологічний афект - це хворобливий стан психіки і тому може бути правильно оцінений і досліджений тільки лікарем-психіатром. При цьому не тільки встановлюється стан патологічного афекту, але і вирішується питання про осудність суб'єкта стосовно зроблених їм суспільно-небезпечних діянь. Особи, які вчинили протиправні діяння в стані патологічного афекту, судово-психіатричною експертизою визнаються, як правило, несамоовитими.

Подібно патологічному афекту, особливості фізіологічного афекту характеризуються його структурою, інтенсивністю і динамікою. Проте за зовнішньою подібністю даних двох видів афекту стоять суттєво різні інтимні механізми виникнення і розвитку цих станів (Табл.6.1).

Фізіологічний афект може виникнути тільки в ситуації, що має специфічні ознаки. У юридичній літературі ця ситуація (зокрема, ситуація

насилюства або образи з боку потерпілого) повинна існувати реально, а не в уяві суб'єкта.

Високий ступінь емоційних переживань специфічно впливає на характер пізнавальних процесів і на структуру свідомості суб'єкта. Цей вплив призводить до феномена «звуження» свідомості, що, у свою чергу, робить діяльність суб'єкта односторонньою, негнучкою. Психології відомий ряд емоційних станів, що

Таблиця 6.1.

Характеристика афективних станів

Фази	Патологічний афект	Фізіологічний афект
Підготовча	Виникає у відповідь на несподіваний сильний подразник, а в деяких випадках - без приводу	Конфліктна ситуація виникає у відповідь на: 1) сильний афектогенний подразник; 2) у результаті акумуляції афективних переживань (у відповідь на малозначний подразник).
Вибуху (зміненої свідомості)	Сутінковий стан свідомості, перекручене сприйняття навколишнього	Звуження свідомості
Виснаження (релаксації)	Глибокий, тривалий сон, прострація, байдужність до навколишнього	Млявість, утома, суб'єктивне почуття каяття

характеризуються високою емоційною напругою. До них відносяться стан фізіологічного афекту (сильного душевного хвилювання), стрес (психічна напруженість) і фрустрація. Далі будуть розглядатися особливості цих станів.

Стан афекту характеризується стислістю і «вибуховим» характером, що звичайно супроводжується яскраво вираженими вегетативними (наприклад, зміни кольору обличчя, виразу очей і ін.) і руховими проявами.

Стан афекту формується в суб'єкта дуже швидко і протягом часток секунди може досягти свого апогею, він виникає раптово не тільки для навколишніх, але і для самого суб'єкта. Зазвичай афект протікає протягом декількох десятків секунд. Він характеризується високою напруженістю й інтенсивністю реалізації фізичних і психологічних ресурсів людини.

Стан афекту дезорганізуючим чином впливає на вищі психічні функції. Як вже вказувалося вище, відбувається «звуження» свідомості, що різко знижує контроль за поведінкою у цілому. Одним із наслідків афективного стану є часткова втрата пам'яті (амнезія) стосовно подій, що безпосередньо передували афекту і відбувалися в період афекту.

Існує декілька механізмів виникнення афектів. У першому випадку виникненню афекту передують достатньо тривалий період накопичення негативних емоційних переживань. У цьому випадку характерним є тривалий стан внутрішньої емоційної напруги, й іноді незначний додатковий

негативний вплив (чергова образа) може стати «пусковим механізмом» розвитку і реалізації афективного стану.

Можливі ситуації, коли афективний механізм формується під впливом одноразової надзвичайно значущої для суб'єкта події. Можливий і проміжний механізм, коли повторний негативний вплив подразника було відстрочено в часі (від декількох хвилин до декількох років).

Особливість фізіологічного афекту полягає в тому, що він сприймається як незвична, парадоксальна, не характерна для особистості підекспертного форма реагування. Дуже важливою є оцінка динаміки і специфіки безпосередньо самого злочину. Самий момент учинення злочину являє собою раптовий сплеск емоційної напруги, що накопичилася, некеровану афективну розрядку. Пусковим стимулом афекту може служити як загрозлива агресивна дія потерпілого на висоті конфліктної ситуації, так і незначний, зовнішньо необразливий вплив, який відіграє роль «останньої краплі» на фоні тривалого конфлікту.

Підтвердженню афекту сприяють попередні несприятливі умови, що впливали на обвинувачуваного, - хворобливий стан, безсоння, хронічна втома, перенапруга й ін. Момент афективної розрядки настає зненацька, раптово для самого обвинувачуваного, поза його вольовим контролем. Відбувається часткове звуження свідомості - обмежується поле сприйняття, увага концентрується цілком на об'єкті насильства. Свідомість переповняється сліпою ярістю, гнівом, образою, відповідно змінюється зовнішній вигляд - спотворюються риси обличчя, змінюється його колір, розширюються очі. Обвинувачуваний слабо реагує на зовнішній вплив, може не звертати уваги на свої поранення, вид крові. Поведінка набуває риси негнучкості, стає спрощеною, втрачаються складні моторні навички, які потребують контролю свідомості, дії стереотипізуються, домінують рухові автоматизми.

Тривалість подібного стану може коливатися від декількох секунд до декількох хвилин, після чого настає різкий і навальний спад емоційного збудження, наростає стан спустошення, крайньої втоми, відбувається поступове усвідомлення вчиненого, що часто супроводжується почуттям страху (з приводу здійсненого), каяття, розгубленості, жалості до потерпілого. Нерідко обвинувачувані самі намагаються допомогти жертві, повідомляють про те, що трапилося, у міліцію, рідше втікають із місця події, не намагаючись сховати сліди злочину.

Кваліфікована оцінка емоційних станів підслідного значною мірою залежить не тільки від досвіду психолога, але також від обсягу інформації про особистість і поведінку суб'єкта і об'єкта злочину в матеріалах кримінальної справи. Крім афекту підслідний міг знаходитися в такому психічному стані, який за своїм дезорганізуючим впливом на поведінку не досягав глибини фізіологічного афекту, але мав негативний вплив на свідоме регулювання його поведінки. Такими емоційними станами, які мають дезорганізуючий вплив на людину в ситуації

конфлікту можуть бути стрес і фрустрація. Ці емоційні стани діагностуються психологом і можуть інтерпретуватися слідчим як стани сильного душевного хвилювання і розглядатися в якості пом'якшуючої відповідальності обставини.

Приклад, коли фізіологічний афект був зафіксований.

Приклад 1. С-а обвинувачувалася за ст.94 КК України в тому, що ... року о 15.30 у процесі сварки з чоловіком (який прийшов до дому в стані сп'яніння, пройшов на кухню по промитому полу у дуже брудних чоботах та ще й зразу поліз у бійку з дружиною) на ґрунті особистих неприязних відносин штовхнула його, а коли він упав, схопила сокирку для рубки м'яса (готувала обід і рубила м'ясо) і завдала 25 ударів у життєво-важливі органи (голову, шию, тулуб), унаслідок гострої крововтрати С-в помер. Підсудна С-а винною себе у вчиненні злочину визнала цілком і пояснила, що протягом спільного життя С-в зловживав спиртними напоями.

У С-ва цей шлюб був другим, із першою дружиною в нього стосунки не склалися, став випивати, відбував покарання за крадіжку за ст.140 ч.2 КК України. До другого шлюбу С-в закодувався, не пив, працював. Спочатку сім'я С-х жила добре, народилася дочка, але потім С-в став випивати, прогулювати роботу, через що його звільнили. Почалися запої, у знайомих провідників він скуповував пляшки, здавав, але в сім'ю гроші практично не давав, витрачав усе на випивку, став «розпускати руки». Бив дочку (був струс мозку, у дитини з'явилися страхи), бив дружину, ударом головою зламав їй у двох місцях перенісся (вона перенесла з цього приводу декілька пластичних операцій); продавав речі і меблі з будинку, у дочки в результаті побиття був струс мозку, жінка боялася його, але не йшла від нього, тому що він за це загрожував убити її.

У тверезому стані потерпілий був нормальною людиною, добре ставився до всіх, у п'яному стані до всіх приставав, особливо до дружини, мішав спати, при цьому С-ва його вчинки завжди покривала, не розповідала про нього нічого поганого, дізнатися про все можна було тільки від дочки. Сестра потерпілого характеризувала підсудну як добру, покладливу людину, гарну дружину і мати, сувору у вихованні дитини, добру господарку, яка любить чистоту і порядок. Родичі не розуміли, як могло таке статися. Розмови про розлучення заходили, але С-ва після скандалів і побиттів мирилася з чоловіком ... « вірила, що він заспокоїться і перестане пити», намагалася зберегти сім'ю, зверталася до міліції, чоловіка забирали на добу і випускали, після цього він напивався, бив дружину, погрожуючи, що уб'є за те, що вона його відправила в міліцію.

Висновки: С-ва знаходилася в стані фізіологічного афекту, що був викликаний провокуючою поведінкою потерпілого. Ступінь емоційного збудження С-вої у момент учинення злочину був афективно високий, і з урахуванням стану фізіологічного афекту у цей момент контроль за своїми діями і передбачення наслідків своїх дій не спостерігалися.

Приклад 2. Гр. Л. завдала ножове поранення своєму чоловіку, чим заподіяла йому тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого.

Гр. Л. 1958 року народження, уродженка м. Х-ва (мала молодшу сестру). Вихованням дітей у сім'ї займалися батьки. У дитинстві серйозних хронічних захворювань не було. Травма була, коли потрапила під машину. У 8 років пішла в школу. Після закінчення 8-го класу перейшла учитися до вечірньої школи. У школі займалася добре, подобалися уроки з літератури, англійської мови і математики, займалася спортом: гімнастикою, баскетболом, легкою атлетикою.

Заміж вийшла рано, у 16 років (чоловік старший за віком), вийшла по любові. Чоловік Л. працював шофером. У шлюбі народилася дочка, коли народилася дитина, стала працювати в дитячому саді нянькою. Взагалі працювала ще в ательє мод, на заводі. У 1978 р. Л. офіційно розлучилася з чоловіком, тому що він «жахливо» пив, бив без приводу, ревнував. Чоловік не хотів розлучатися, суд розлучив тільки за третім разом і хоча розлучили, папери про розлучення не одержували. То сходилися, то розходилися. Жили в квартирі, що одержав чоловік, коли приватний будинок, де був прописаний чоловік, знесли. Часто ішла до своєї матері, але коли гр. Л. приходив миритися, обіцяв, що більше пити не буде, тоді поверталася. Після повернення додому до чоловіка через якийсь час усе продовжувалося, як і було. Жити продовжували в одній квартирі. Коли чоловік скандалив, ліз битися п'яний, викликала міліцію, тому що боялася його (за себе і за дочку), його заберуть, потім відпустять, дільничний говорив Л., що чоловіка потрібно лікувати. У бійці Л. намагався зробити боляче, кусав до крові. Свідки і родичі підтверджували, що неодноразово бачили сліди побиття й укусів. Експертиза проведена після того, що трапилося, підтвердила показання Л. про одержання тілесних ушкоджень протягом тривалого часу.

За місцем роботи і проживання Л. характеризувалася позитивно. Колектив підприємства в справі Л. висунув громадського захисника. Чоловік Л. за місцем роботи характеризувався негативно: зловживав спиртними напоями, був на обліку в наркологічному диспансері з діагнозом хронічного алкоголізму, протягом тривалого часу до того, що трапилося, мав постійні порушення трудової дисципліни (прогули, позбавлявся прав на керування транспортом).

У свою квартиру Л. приходила рідко з метою: що-небудь пошити, поговорити по міжміському телефону з дочкою, відвідувала квартиру, щоб її не втратити.

У момент того, що трапилося, Л. знаходилася на кухні, де готувала їжу, чистила ножом картоплю. Чоловік, який прийшов, був у стані алкогольного сп'яніння. Він одразу почав ображати словом і дією: бив по обличчю, у груди, викручуючи їх і т.д., пригрозив «заколбасити». Л. було дуже боляче, свої відповідні дії (як ударила ніжом) пам'ятає погано, коли побачила кров, дуже злякалася і викликала швидку допомогу і міліцію.

Приклад 3. Судово-психологічна експертиза стосовно П. П. Народилась у м. П-не, Х-го р-ну, Х-ської обл., де і мешкала до того, що трапилось. Аналізована кримінальна справа - перша. По роботі характеризувалася позитивно. Гр. П. жила з Д. Гр. Д. у стані алкогольного сп'яніння жорстоко бив П. «У неї були зламані ребра, бив не тільки руками, але і ногами, використовував і ніж, і сокиру, але усе обходилося», «у нього садистські наміри», заразив венеричною хворобою, жив то з П., то йшов до своєї першої дружини.

У день того, що трапилось, сварка була спровокована самим потерпілим Д.: спочатку образою особистості П., її жіночої гідності, потім спробою забрати ряд цінних речей із будинку. Під час сварки розбив великий фаянсовий кухоль на голові в П. Жорстоко бив П. і її матір (яка намагалася розняти), у котрої після ударів Д. була зламана нога і декілька ребер. Момент удару ножом у шию потерпілого й у груди не пам'ятала точно. Яскраво запам'яталося розлютоване обличчя Д.

Як приклади наведемо ще декілька висновків СПЕ (щодо чоловіків):

Приклад 1. Громадянин Н., 1972 року народження, обвинувачується за ст. 116 КК України за убивство своєї дружини. На розгляд СПЕ винесено таке питання: чи знаходився Н. у момент учинення злочину в стані виниклого сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту)? З майбутньою дружиною Н. познайомився в 15 років. Дружба переросла в любов, через два роки оженився, оскільки дівчина завагітніла. Після повернення Н. з армії, народилася ще дитина. Весь цей час до 19... року жили в селі в батьків Н. Дружина не працювала в зв'язку з доглядом за дитиною. Тому що закрився завод і роботи в селі не було, у 19... році Н. із сім'єю переїхав до м. Харкова до батьків дружини. Дружині (А.) запропонували роботу офіціанткою в кафе. Н. був проти цієї роботи дружини, говорив їй, що в них двоє дітей, а робота потребує розкутої поведінки. З березня почалися скандали. Дружина говорила Н., що в неї є можливість мати машину, квартиру і що Н. їй цього не може дати. Через скандали Н. поїхав у село до батьків. У селі 8.03.19... р. Н. поламав ногу, його ображало, що дружина не дзвонила і не приїжджала. 4.04.19... р. Н. знову приїхав до м. Харкова вдень, дружина збиралася на день народження до співробітника (кухаря), сказала, що не знає, коли повернеться. При цьому дружина зняла обручку, коли Н. запитав чому, дружина відповіла, що каблучка їй натерла палець, це образило Н. З приводу стосунків, які склалися у сім'ї, дуже переживав, увесь час говорив на цю тему. Напередодні того, що трапилось, 7.04.19... р. Н. не дочекався дружину з роботи, хоча чекав і вночі. Сусід сказав, що бачив його дружину на базарі з хлопцем на червоних «Жигулях». Наступного дня Н. збирався в село. Навіщо поїхав у кафе толком не знає. У кафе поведився нормально. Далі зайшов у "підсобку" з дружиною. На його питання, де була дружина, вона відповіла, що з коханцем. Далі Н. пам'ятає події погано, як ніж опинився в нього, пам'ятає погано і куди цей ніж дівся, і як вихопив його, як хапав інші ножі і завдавав собі удари ножами, зупинити його було неможливо. На навколишніх не

реагував, повзав навколо лежачої на підлозі дружини, обіймав, цілував, говорив, що любить її, жити не хоче. Відповідно до акта судово-психіатричної експертизи Н. ознак психозу і слабоумства не виявляв, мав психопатичні риси.

Результати обстеження показали, що інтелектуальний розвиток Н. відповідає отриманій освіті, професійному і життєвому досвіду. Мислення конкретно-практичного типу. Орієнтація в просторі і часі в нормі. Мовлення логічне і зв'язне. Емоційний фон - депресивний. Проба на продуктивність мислення виявила його ригідність (інертність протікання психічних процесів). У ситуації емоційної напруги, яка зростає, коли потрібно швидко переключення виниклого емоційного стану, ригідність мислення мішає здатності діяти адекватно ситуації. Обстеження характерологічних особливостей виявило такі акцентуації характеру: емотивна акцентуація, що виражається в підвищеній вразливості, чутливості; пов'язана з великою силою емоційних переживань, прикрасі, нещастя переносяться представниками цього типу дуже важко, при цьому зростає можливість гострої афективної реакції, виникнення сильного душевного хвилювання; акцентуація збуджуваності - підвищена дратівливість; психоастенічність - знижений, депресивний фон настрою.

Ретроспективний аналіз поведінки підекспертного, аналіз матеріалів кримінальної справи і даних психологічного обстеження особистості Н. приводить до висновку про те, що Н. тривалий час (із моменту початку роботи дружини офіціанткою) знаходився в стані емоційного стресу, що у момент розмови і після образливих (для чоловіка і мужчини) висловлень раптово перейшов в афективний спалах (сильне душевне хвилювання), що зажадало негайної розрядки в стереотипних моторних діях. Про силу емоційного переживання говорять і спроби суїциду (придушення інстинкту самозбереження), усе відбулося дуже швидко, за декілька хвилин, протягом котрих Н. був відключений від об'єктивних впливів, не реагував на навколишніх. Постафективна фаза характеризується в Н. астеною, депресивним станом. Отже, Н. у момент учинення злочину знаходився в стані раптово виниклого сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту) у відповідь на образливі (для чоловіка і мужчини) дії потерпілої.

Приклад 2. 3 березня 19... року біля 17 години громадянин Р., 1964 року народження, знаходячись біля будинку № 46 у м. Х-ві, в ході раптово виниклої сварки завдав один удар ножом у черевну порожнину громадянину А., у результаті чого останнього було прооперовано.

Суть того, що трапилося. У період з 1 по 3 березня 19... року в будинку, де мешкала з чоловіком і сином, була відсутня дружина громадянина Р. Про її місцезнаходження Н. нічого не знав. Поговоривши з дружиною по телефону, Р. домовився про те, що буде її чекати до закінчення зміни. У цей день був ще і день народження Р. Приблизно о 17.00 дружина вийшла з роботи разом із громадянином А. (Р. знав А. як товариша по службі дружини і ніяких підозр у нього не було) і заявила чоловіку про те, що вони є

коханцями і вона ці дні знаходилася в громадянина А. Р. сказав А.: «Навіщо руйнуєш сім'ю?» - А. відповів матом, образив чоловічу гідність і штовхнув Р. кулаком у груди. Як показав Р., будучи в збудженому стані, він, зненацька для себе самого, дістав із кишені куртки ніж, що знаходився при ньому в зв'язку з господарськими справами, і завдав один удар у черевну порожнину громадянину А., після чого віддав ніж дружині. Додому Р. доставили після того, що трапилося, товариші по службі дружини. Як усе відбулося, Р. пам'ятав погано.

На розв'язання СПЕ було поставлено таке питання: чи знаходився Р. у момент учинення злочину в стані фізіологічного афекту? За місцем проживання і роботи Р. характеризувався позитивно. Результати обстеження особистості Р. показали відповідність інтелектуального розвитку отриманій освіти і професійному досвіду. Мовлення логічно зв'язне. Проба на продуктивність мислення виявила певну ваговитість (утруднення переключення психічних процесів), що виявляється в інертності протікання інтелектуальних процесів, у «топтанні на місці». У випадках, коли потрібно швидко переключення, ваговитість мислення заважає здатності діяти адекватно ситуації.

Методи Айзенка і Літмана-Шмишека показали високу тривожність та інтровертованість особистості Р. (замкнутість внутрішнього світу), меланхолійний тип темпераменту, що характеризується такими рисами характеру: тихий, спокійний, стриманий, тривожний, такий, що легко засмучується, схильний накопичувати негативні переживання. За методом ММРІ і фрустраційним тестом Розенцвейга було отримано високо розташований профіль із невротичним нахилом (характерні імпульсивність, недостатнє урахування зовнішніх обставин, втрата здатності чіткого сприйняття ситуації, схильність до афективних реакцій у ситуації перешкоди, що призводить до неадекватної техніки емоційно-вольової регуляції поведінки в подібних ситуаціях). Найбільш високі показники за методом Басса-Дарки (дослідження агресії) отримані за субшкалами образи і почуття провини, індекс загальної агресивності є нижчим середнього. Протиправні дії Р. у досліджуваній ситуації виступили насамперед як спосіб психологічного захисту свого «я» у зв'язку з провокуючою поведінкою дружини і потерпілого.

Висновок: Р. у момент учинення злочину знаходився в стані фізіологічного афекту, що раптово виникнув (сильного душевного хвилювання). Пусковим моментом афекту могли послужити як нечесність дружини і зрада, про яку він дізнався зненацька (образа і присутність суперника як реальної особи, а не на словах, а також присутність товаришів А. і збіг цієї звістки з днем народження Р.), так і образа матом і приниження чоловічої гідності з боку потерпілого. Фаза вибуху характеризувалася втратою контролю за своєю поведінкою, звуженням свідомості, розрядкою в стереотипній дії, суб'єктивною несподіванкою того, що відбулося, для Р.: «до

такого ніколи не доходило, не бився», «дотепер не зрозумію, як це трапилось». Фаза виснаження - каяття, тривожність.

Приклад 3. Громадянин Ф. обвинувався за статтею 123 частина 2 (Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, у результаті яких наступила смерть потерпілого А.).

На розв'язання СПЕ було поставлено таке питання: чи знаходився Ф. у момент учинення злочину в стані фізіологічного афекту?

Ф. був одружений, мав двох дітей, був учасником ліквідації наслідків на ЧАЕС у 1986 році, після ЧАЕС стан здоров'я в нього погіршився, часто боліла голова, шлунок, мучив геморой. У вільний від роботи час Ф. займався господарством, допомагав самотнім пенсіонерам у селі. Обстеження особистості Ф. психологічними методами показало відповідність інтелекту отриманій освіті, життєвому і професійному досвіду. Мислення образно-практичного типу, мовлення правильне, відповіді адекватні, темп мовлення уповільнений. Проба на продуктивність мислення виявила його ригідність. Діагностовано емотивну акцентуацію рис характеру. Прикrostі, нещастя переносяться представниками цього типу дуже важко, спостерігається накопичення негативних переживань. Зазначені особливості особистості в ситуації емоційної напруги, що зросла, призводять до порушення емоційно-вольової регуляції поведінки. У першу чергу дезорганізуються такі складні форми цілеспрямованих дій, як: планування, оцінка і передбачення наслідків своїх дій. Накопичення негативних емоцій, пов'язаних із провокуючими діями потерпілого (А.), його крадіжками, образливими нецензурними висловленнями, підготувало ґрунт для виникнення сильного душевного хвилювання.

Суть того, що сталося. Потерпілий А. з 17 років почав зловживати спиртними напоями, ніде не працював, пропивав речі, за місцем проживання характеризувався вкрай негативно, тому що постійно крав речі, продукти, викопував в селі з чужих городів картоплю. З домоволодіння тещі Ф. також неодноразово були вкрадені продукти, птиця. За місяць до того, що сталося, знову було вкрадено картоплю, зникли курки. У день того, що трапилось, 15 червня 19... року Ф. був на ставку, де трохи випив, тому що було християнське свято та рибалив. На ставку йому сусіди нагадали про крадіжки скоєні А., тому Ф. вирішив піти до А і поговорити з ним, чому краде. На питання Ф., як А. думає жити далі, навіщо крав у тещі та інших, А. осміхався, а потім став на адресу Ф. нецензурно виражатися, ображати його особисту і чоловічу гідність у матірній формі. Ф. відчув, як «кров вдарила в голову», немов щось вибухнуло в голові, і він кинувся на А. До цього випадку нікого не бив. Отямився, коли побачив неприродно вивернуту ногу лежачого А. Те, що трапилось, було несподіваним для Ф. і навколишніх, тому що ані на роботі, ані в побуті конфліктів серйозних не було, тим більше нанесення кому-небудь травм, був завжди витриманим. Ф. учинив злочин у стані простого алкогольного сп'яніння, якому не властиві різко виражені зміни в поведінці, які виявилися в Ф., тому в діагностиці фізіологічного афекту ми

спиралися на діагностичні ознаки афекту. У даному випадку ми спостерігали афективно звужену свідомість, сконцентровану на значимих переживаннях (для простого сп'яніння характерною є легка відволікаємість і нестійкість уваги). Простому сп'янінню не властиві і стереотипи в діях. Ф. тяжко переживав те, що трапилося, не розумів, як могло відбутися подібне, свідки в показаннях давали позитивну характеристику особистості Ф., висловлювали думку, що такі дії Ф. Для нього неприродні. Висновок: Ф. у момент учинення злочину знаходився в стані раптово виниклого фізіологічного афекту (сильного душевного хвилювання), викликаного провокуючою поведінкою потерпілого, образами з його боку. У пережитому стані спостерігалися звуження свідомості на значущих переживаннях, виключення контролю за своєю поведінкою, неможливість передбачення наслідків своїх дій, розрядка в стереотипних моторних реакціях.

Приклади, коли афект не спостерігався.

Приклад 1. Судово-психологічна експертиза у відношенні М.

З потерпілим Ш. М. прожила біля 3-х років у його квартирі. Своя житлоплоща була в приватному секторі (без зручностей). М. отримала середньо-спеціальну освіту кресляра-конструктора. Була заміжня. Мала дорослого сина і внучку. Сина виховала практично бабуся (мати М.). Коли М. і Ш. стали мешкати спільно, то мати Ш. була незадоволена тим, що М. старша Ш. на десять років і що в неї є дорослий син. Ш. легко сходився з жінками, але стосунки з ними довго не підтримував. Зловживав алкоголем. Відносини з М. оформляти не хотів. Ш. називав М. «пенсією», говорив, що вона уявила себе хазяйкою в його квартирі. М. родичами і знайомими характеризувалася як жорстка, вольова людина, більш сильна за характером ніж Ш. Незадовго до того, що трапилося, Ш. своєму другу говорив, що М. «страшна людина і він не може вигнати її зі своєї квартири». В процесі сварки М. вбила Ш., а після вбивства розчленила труп Ш. та рознесла по різних місцях.

У М. були високими сексуальні потреби, свідки відзначали, що усі її розмови зводилися до «постелі», що вона була «зациклена» на своєму сексуальному житті, після убивства Ш. у тому ж самому будинку мала двох співмешканців.

У стосунках із чоловіками не останнє місце займали корисливі мотиви: не відмовлялася від допомоги батьків Ш., приймала гроші від коханців, хотіла приватизувати квартиру, уклавши фіктивний шлюб з одним із співмешканців по паспорту Ш. М. обманювала після убивства Ш. його батьків, підробляла листи, створила продумано, із багатьма подробицями, легенду про те, що Ш. поїхав за кордон, до Норвегії на нафтові платформи, а відтіля до Швейцарії - перекладачем (Ш. дійсно хотів цього і знав англійську мову), цієї легенди притримувалася до останньої можливості (викриття її у вчиненому злочині).

Після убивства М. звільнила Ш. із роботи, підробивши заяву про звільнення. Складніше за все відсутність Ш. було пояснити його матері. У

листах, що підроблялися за Ш., М. створювала матері Ш. установку: не дзвонити сусідам, не розголошувати те, що він знаходиться за кордоном - щоб не пограбували квартиру. Пізніше установку: не звертатися в міліцію - «немає грошей на розшук», «Лістєва убили і не знайшли злочинця» і взагалі «вона вже зверталася в міліцію, а толку не було». Час збігав, і легенда обростала багатьма подробицями: «Гена потрапив в аварію, тому що в нього був білий БМВ, у нього важкий стан, не відомо чи виживе він після автокатастрофи, але вона (М.) послала йому 2000 доларів». Фантазії істероїдної особистості завжди дуже багаті і здаються «правдоподібними», тому що істероїди самі в процесі викладу вірять у них, «входять в образ». Зміст легенди змінювався в міру того, як плинув час із моменту злочину: «Зустрів бабусю в супермаркеті, із Мерефи, вона йому дала притулок, виходжувала», «зустрів там (за рубезем) жінку, жениться, щоб одержати громадянство (натяк - невідомо чи повернеться Гена додому?!). “Гена приїздив, ми поїхали у відпустку на юг” і тому подібне. Через півтора роки мати Ш. звернулася до міліції, тому що друг Ш. довідався, що той кордон не пересікав, та впізнала свого сина на фотографії серед непізнаних трупів.

Приклад 2. СПЕ у відношенні Б. (25 років).

З матеріалів справи виходило, що Б. у ніч із 17 на 18.01.19.. р., знаходячись у нетверезому стані, у квартирі, що наймається нею, на ґрунті помсти (за постійні побиття, погрози, схиляння до співжиття) своєму вітчиму С., вирішила вчинити убивство останнього і з цією метою налила йому в чарку з коньяком 4 ампули лікарського препарату «клофелін», а коли побачила, що С. ще живий, здавила йому сплячому шию петлею зі шматка взятою на кухні квартири білизняної мотузки, від чого останній помер. Після вчинення убивства, спільно зі своїм коханцем Т. вивезли труп С. у ліс, де наступного дня облили бензином і підпалили труп, щоб сховати сліди злочину.

З матеріалів справи було відомо, що Б. була старшою дитиною в сім'ї, був брат від другого шлюбу матері із С. Вона з відзнакою закінчила економічний факультет університету, вступила до аспірантури, успішно виявляла себе у фаховій діяльності. За місцем проживання, навчання і роботи характеризувалася позитивно. Біля 8 років знаходилася в інтимних стосунках із своїм вітчимою С., який ревнував до інших чоловіків, стежив за нею, бив, схиляв до сумісного життя, коли про це узнала мати, то вона вигнала і доньку і чоловіка з дому. Про побої Б. розповідала подругам і співробітникам. Підекспертна в бесіді відзначала, що, незважаючи на фізичну ваду (відсутність кисті правої руки), С. відрізнявся значною фізичною силою і справитися з ним вона не могла. Були періоди і гарного, спокійного життя «душа в душу», але потім знову скандали, погрози. У 19... р. Б. зустріла Г., в якого закохалася, але С. не хотів відпускати, загрожував убити. Про погрози і побої Б. написала заяву прокурору «постійними побоями і погрозами він змушував мене жити із ним», «говорив: любити мене ти ніколи не будеш, а боятися будеш завжди», загрожував розрізати бензопилкою. Після конфліктів

Б. намагалася ховатися у своїх знайомих, таємно їхала до Москви, але С. розшукував її і привозив знову додому, у квартиру, яку наймав. Незадовго до того, що трапилося, Б. познайомилася з Р., вступила з ним в інтимні стосунки, але перспектив у цих відносин не було (обидва були не вільні). С. її не відпускав і збирався женитися, але скандали продовжувалися. Відповідно до результатів судово-психіатричної експертизи Б. психозу, слабоумства й ін. хворобливих розладів психічної діяльності підекспертна не виявляла. Відповідно до результатів психологічного обстеження Б. мала високий рівень розвитку інтелекту, виявляла яскраво виражені комунікативні риси характеру (товариськість, доброзичливість, чуйність і т.д.), вольові (наполегливість, ініціативність, цілеспрямованість), що виявлялося в успішності вирішення учбово-наукових і фахових задач; “за що б вона не бралася, усе виходило”; виявляла організаторські якості (брала активну участь в організації студентських будівельних загонів) і високий професіоналізм. Б. хотіла поїхати з м. Х-ва, але боялася, що її знову С. розшукає і поверне додому; розлучитися з ній С. не хотів категорично. Нemoжливiсть припинити стосунки Б. із С. створила в підекспертної відчуття розпачу щодо особистого життя, викликала стан фрустрації. Фрустрація викликала нову мотивацію, спрямовану на подолання виниклої перешкоди, що виразилося в Б. в агресивних діях (фрустрація не знімає питання про відповідальність винного, але це той стан, який може істотно впливати на поведінку особистості).